

המונוגרפיות ההלכתיות בערבית-יהודית כמקור היסטורי

יהודה צבי שטמבכר

משה גיל היה מגדולי החוקרים של תולדות ישראל בימי הביניים ובמיוחד בארצות האסלאם. לא היה כמעט מקור שלא הפך בו עד שמיצה ממנו ידיעות היסטוריות. כך יצר מפעל מעורר השתאות של תעתיקי איגרות מן הגניזה ותרגומם, שאותם הנגיש לקורא העברי וריכז בספריו המקיפים 'ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה' ו'במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים'. את הנלמד ממסמכי הגניזה שפרסם שזר יחד לכדי מחקר היסטורי המשולב בידע ללא מצרים בספרות המוסלמית ובספרות המחקר שקדמה לו.

נוסף לאיגרות שבגניזה, ספרות התשובות של התקופה שימשה אף היא מקור לחוקרי ההיסטוריה, החל במחקריו של מאן בסמוך לגילוי הגניזה ועד מחקריו של ברודי שפורסמו ועודכנו לאחרונה.¹ גיל בחר להתמקד באיגרות ולא בשו"ת, ונימק את החלטתו:² "המכתבים שנודעו בשם 'תשובות' עסקו בענייני הלכה, ורק בדרך אגב ניתן להפיק מידע היסטורי ממשי מן האמור בהם. ואולם איגרות הגאונים שנשלחו אל אישי הקהילות עסקו בעניינים מעשיים, ציבוריים ואחרים, שחשיבותם ההיסטורית רבה ביותר. באוסף שלהלן כללתי איגרות אלה, ככל שנשתמרו בידינו". האיגרות עוסקות בענייני השעה והמקום, ובכך מספקות מידע היסטורי רב ערך. התשובות עוסקות בענייני הלכה, פרשנות ותאולוגיה. הזמן והמקום נמצאים ברקע (ולעתים הושמטו),³ והיקף המידע ההיסטורי מצומצם.

1 ראו לדוגמה: Jacob Mann, "The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History", *JQR NS* 7 (1917), pp. 457-490; "Addenda to 'The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History' (*JQR NS*, vols. VII-X)", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, 11, no. 4 (1921), pp. 433-471. ספרו של ברודי (ירחמיאל ברודי, ציון בין הפרת לחידקל: עולמם של גאוני בבל, ירושלים תשע"ו) מסתמך רבות על ספרות השו"ת.

2 משה גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, תל-אביב 1997, כרך א, עמ' 102, עמ' 151.

3 ראו Y. Zvi Stampfer, "Responsa", in: *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*,

ספרות השו"ת עוסקת במגוון תחומים: פרשנות, תאולוגיה והלכה. סוגה נוספת העוסקת בהלכה שהזניחו עוד יותר חוקרי ההיסטוריה היא ספרות המונוגרפיות ההלכתיות של התקופה, שנכתבה ברובה בערבית-יהודית. מקבילתה הקרובה היא אולי ספרות ההלכה באשכנז, שהחלה נכתבת כמאה שנה ויותר מתחום הזמן שקבע גיל לספר 'במלכות ישמעאל' (872-1072), וזו האחרונה ממשמת מזה זמן מקור היסטורי לחוקרי יהדות אירופה בימי הביניים. אולם ספרות ההלכה בערבית-יהודית נוצרה באותו זמן ובאותו מקום שבו נכתבו האיגרות והתשובות, והיא לרוב אינה מונחת על שולחן ההיסטוריון.⁴ הסיבה לכך נעוצה באופייה של הסוגה, במורכבות העיסוק בה והתוצר ההיסטורי המועט. ספרות ההלכה, כשמה, עוסקת במשפט. היא מתמקדת במישור העקרוני ולא במקרה הקונקרטי. היא שמרנית בטבעה ומגיבה לאיטה לשינויים היסטוריים וחברתיים.⁵ נוסף לכך, העיסוק בה דורש מן ההיסטוריון להשקיע זמן בהבנת הרקע התלמודי במובן הרחב, והסיטואציה המשפטית, קודם שיגיע לתובנה ההיסטורית. כמו כן, התמורה הנמוכה במונחים כמותיים מרתיעה לעתים. זאת ועוד, חלקים מועטים מספרות המונוגרפיות תורגמו לעברית, והתרגומים שנעשו בימי הביניים, בחרו ברוב המקרים להשמיט את העדויות ההיסטוריות. אלו לא היו רלוונטיות לבני הזמן והמקום של קהל היעד של המתרגמים, קהילות דוברות עברית, בעיקר בארצות אירופה. מפני כך עדיין חבויות בספרות ההלכה עדויות מעניינות, שאין להן מקור אחר.

עשרות חיבורי הלכה נכתבו בתקופה זו בידי הגאונים רב סעדיה, רב שמואל בן חפני ורב האי. מחברים אלו היו מודעים לשוני העקרוני שבין הסוגות שצינינו לעיל, הם הבינו היטב שספרות השו"ת מתייחסת לרוב לאירוע שהתרחש בנקודה מסוימת בזמן, ומשום כך משתנה לפי שינוי האירוע, הזמן והמקום. כך עולה מדברי רב האי בספר המקח והממכר. רב האי דן בסוגיה תלמודית שבה הובאו דעות סותרות של האמורא רבא ביחס לבעיה הלכתית, האם אדם צעיר מגיל עשרים הוא בעל הבנה כלכלית דיה בכדי להקנות לו כשירות משפטית למכור גדל"ן שירש מאבותיו. רב

Norman A. Stillman (executive ed.), Leiden: Brill 2010

4 מארק כהן עוסק לאחרונה בשינויים של ההלכה שניתנים להבנה לאור השינויים במבנה החברה והשוק, בעיקר בחיבורו העברי של הרמב"ם, משנה תורה, מהמאה ה-יב. ראו לדוגמה: Mark R. Cohen, "A Partnership Gone Bad: Business Relationships and the Evolving Law of the Cairo Geniza Period", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 56 (2013), pp. 218-263

5 ראוי: Y. Zvi Stampfer, "A Mechanism for Change in Traditional Culture: A Case Study from the Judicial Jewish Codes of the Geonic Period", *Jewish Quarterly Review*, 107, 2 (forthcoming, spring 2017)

האי הסביר לקוראיו את הדעות השונות של רבא בעזרת דוגמה ממערכת המשפט בת זמנו של רב האי: "ואם, בחיי, ישאל אדם בזה, כיצד איפשר לו רבא למכור, אחר כך ביטלו, אחר כך איפשר לו? אלמד אותו שלא כל המאמרים בזה הם הלכות ('אחכאמא') אלא חלק מהם על דרך תשובות לשאלות ('פתיא')".⁶ רב האי התייחס לתשובה במונח הערבי 'פתיא', כלומר חוות דעת שניתנה על ידי פוסק (מופתי) ומחייבת את מי שמקבל עליו את סמכותו של הפוסק. התשובה משתנה בהשתנות הנסיבות, משום כך, האמורא שינה את תשובתו: "שהוא נשאל על מי שאין לו עשרים שנה, ופסק שאפשר יהיה תוקף למכירתו. וכאשר ראהו קל דעת אמר: אם זה בגלל חסרון שליטה עצמית הרי שנפסלה מכירתו, לא מחמת גילו. וכאשר ראהו עושה דבריו ככוונת המכוון פסק אז שיש תוקף למכירתו, וייחס את קלות דעתו לעזות המצח שהייתה בו".⁷

המודעות למגבלות הסוגה הספרותית של המונוגרפיות ההלכתיות לא עמדה בסתירה לרצון המחברים לשתף את הקוראים בלבטיהם, בהחלטותיהם ובתגובותיהם לשינויים שעברו על החברה שחיו בה. לא אוכל למצות את הדוגמאות מעשרות חיבורי ההלכה, אבל אנסה במאמר זה לתרום מעט למפעלו המונומנטלי של גיל, 'במלכות ישמעאל', ולהציג דוגמאות אחדות לידיעות היסטוריות העולות מספר המקח והממכר (כתאב אלשרא ואלביע) שכתב רב האי גאון (בגדאד, נפטר 1038). הדוגמאות יתייחסו למחקרו של גיל על יהודי בגדאד במאה העשירית וראשית המאה הי"א, וכן לשיטת המס שנהגה בתקופה זו.

ממאורעות המאה העשירית וראשית המאה הי"א בבגדאד

כשגיל מתאר את המאורעות אשר עברו על יהודי ככל בכלל, ובגדאד בפרט, במאה העשירית, הוא מציג תמונה קשה.⁸ אסונות טבע יחד עם חוסר יציבות שלטונית הביאו ליוקר מאמיר ורעב. אלו גררו רדיפות ופרעות ביהודים. עדות ראשונה במקורות הגניזה למצב הכללי הקשה מצא גיל במכתב שנשלח מאחד החכמים של ישיבת פומבדיתא שבבגדאד לספרד במרץ או אפריל 953. השולח מתאר במכתבו:⁹

6 ספר המקח והממכר, פרק ג, על פי כתב יד Ms. Heb. d.32, f.14a. במקור הערבי: "פאן סאל לעמרי סאיל פי דלך כיף אגאז לה רבא ביעה תם פסכה תם אגאזה אעלמנאה אן ליס גמיע אקואלה פי דלך אחכאמא בל מנהא מא הי עלי טריק אלפתיא".

7 במקור הערבי: "באנה סיל עמן לה דון אלעשרין סנה פאפתא באן קד תצה ביועה פלמא ראה ולעא קאל אן כאן דלך לנקצאן צ'בט פקר אנפסכת ביועה לא מן גהה סניה פלמא ראה סדידא חכם חנינד בתתבית ביועה ונסב ולעה אלי פצ'ל קחה כאנת פיה".

8 גיל, במלכות ישמעאל, א, סעיף 241, עמ' 407-410.

9 קטע אוקספורד Ms. heb. F.34/42-43, גיל, במלכות ישמעאל, ב, מסמך 13, עמ' 51.

וגם הקרקעות שהיו לנו חרבו ואברו באותן השנים הרעות שעברו עלינו אפסו כספינו וקרקעותינו ונשתפכנו כאבני קדש בראש כל חצות ונתנו מחמדינו באוכל להשיב נפשנו ולא נשתייר לנו זולתי כתבי אבותינו. ולא נתן אלהינו למוט רגלנו ותחס עינו עלינו משחתינו ויתן לנו נפשנו לשלל.

גיל שוזר כדרכו את העדויות העולות ממסמכי הגניזה עם המסופר במקורות מוסלמים. הוא הציג מכתב זה לצד התיאורים המובאים בספרות ההיסטוריוגרפית המוסלמית על אודות הפקעת בתים וגירוש תושבים, ובכלל זה שוד של סוחרי בגדאד.¹⁰ גיל מצביע על תיאורו של אבו בכר אלצולי (880-946), בתיאורו של שנת 944:¹¹ "הסוחרים בבגדאד סבלו עושיק רב ומכה קשה, ונסו האנשים. קבוצה של יהודים וזורואסטרים אמידים יצאו מבגדאד לסוריה וארץ ישראל (=אלשאם)". תיאורים דומים גיל מוצא גם במחצית השנייה של המאה העשירית: בצורת, שריפת חנויות, והגברת הלחץ על הסוחרים היהודים. לקראת סוף המאה (996) ביקשו השליטים הבויהים, שהשתלטו למעשה על הח'ליפות העבאסית, מבלי שהדיחו את הח'ליפה לגייס כספים מאנשי הכספים היהודים, וכשלא באו על סיפוקם החליטו להתעלל ביהודים ולהוציא מהם את הכסף.¹²

וכך מספרים גם מסמכי הגניזה. במכתב שנשלח אל הגאון שמואל בן חפני ב-7 באוגוסט 999 הכותב, יוסף אלברדאני, מגיב לידיעות שהגיעו אליו על אודות המצב הקשה בבגדאד וכותב:¹³

הגיעני מכתבך... וקראתיו ושמתיו בידיעות שהיו בו על שלומך, והודיתי לה' על זאת... והזיל דמעה מעיני מה שכתבת, יעזור לך ה', על המצב, ייטיב אותו ה', ועל הנעשה בעיר.

10 גיל, במלכות ישמעאל, א, סעיף 241, עמ' 408.

11 ابو بكر الصولي محمد بن يحيى, اخبار الراضي بالله والمنتقي لله (שנת 944).

12 Abu Shuja' Rudhrawari and Hilal B. Muhassin, "The Experience of the Nations", Published in: *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate: Original Chronicles of the Fourth Islamic Century*, H.F. Amedroz and D.S. Margoliouth (ed. And trans.), Oxford: Basil Blackwell, 1920-1921. המקור הערבי מופיע בכרך ג, עמ' 282 (שנת 386/996), ותרגום לאנגלית בכרך 6, עמ' 300.

13 בתרגומו של גיל, במלכות ישמעאל, ב, מסמך 58, עמ' 159.

במכתב ששלחו רב שרירא גאון ובנו רב האי לפוסטאט בשנת 1005 (לפי תיארוכו של גיל), הם חוזרים על תיאור המצב הקשה שבו הם שרויים, וכותבים בפתיחת המכתב:¹⁴ "כי ברחמי יוצרנו שם לנו נפשינו לשלל", ולקראת סוף המכתב מוסיפים:¹⁵

וידע אלוף כי בחודש הזה שלאולול ימי הכלא (=חודש הלימוד הציבורי בשיבות) היינו מוטלין במרחק עם תלמיד אחד והיינו יושבים בדד ומרדמים (=מזמרים) במסכתא דכלא בבכי ואנקה.

שנתיים לאחר מכן, במכתב ששלח רב האי גאון ב-9 בפברואר 1007 אל האחים אברהם ותנחום בני יעקב מפאס, רב האי חוזר על התיאורים הקשים של החיים בבגדאד:¹⁶ "אני במצב קשה של מצוקה. חרבו רוב הבתים שמתגוררים בהם אני ומשפחתי והנספחים אלי... בגלל המצב שאני וקהל הרבניים נתונים בו, ומרוב טרדת הלב בגלל המצוקה...". מקורות הגניזה אינם מרחיבים בתיאוריהם, וקשה לדעת אם המצב הקשה הוא תוצאה של אסונות טבע, מלחמות או רדיפות נגד יהודים דווקא. אולם גיל, שחיבר בין התיאורים שבגניזה לספרות המוסלמית, סבר כי "מצב זה של חוסר ביטחון ומהומות גרם מצד אחד לגלים של הגירה, ובזה הגירת יהודים רבים... חוסר היציבות של השלטון עקב ההידרדרות שחלה במעמדם של הח'ליפים העבאסיים, בלי ספק הוא שהביא לפגיעות קשות באוכלוסייה של בני החסות, וביהודים בעיקר... הד לרדיפות ולמעשי הגזל וההפקעות שנמשכו ללא הרף בתקופה זו...".¹⁷ עם זאת, ציין גיל כי המצב לא היה קודר לגמרי, שהרי "יש לשים לב שעל פי אותו מכתב (=של יוסף אלברדאני) יש גם צדדים בחיי הישוב היהודי המלמדים על נורמליות מסוימת במצב; הכותב מתכוון לשוב בקרוב לבגדאד".

נבחן עתה את המקורות ההלכתיים מן התקופה. תחילה נציין שחוסר היציבות השלטונית מהדהד כנראה בפירושו של רב האי גאון לסוגיה התלמודית העוסקת בדיני חזקה (בתלמוד הבבלי מסכת בבא בתרא לח ע"א). הגמרא דנה במקרה שאדם טוען לבעלות על קרקע, שלדבריו רכש אותה שנים מספר קודם לכן, אך לא שמר את המסמכים המעידים על כך. הוא תומך את טענתו בעובדה שישב בה שלוש שנים באין מערער. עתה בא הבעלים הקודמים וטוען שלא היו דברים מעולם, הוא לא מכר את הקרקע לאדם זה, ולא מיחה בו במשך אותן שנים, מכיוון שהיה

14 גיל, במלכות ישמעאל, ב, מסמך 30, עמ' 96. כתב היד מכיל העתקה של האיגרת, כחלק מאוסף איגרות, ואינה האיגרת המקורית. לשונה עברית.

15 שם, עמ' 102.

16 בתרגומו של גיל, במלכות ישמעאל, ב, מסמך 38, עמ' 117. הקטע נראה כמכתב מקורי שיצא מאת ישיבת הגאון, ולא העתקה מאוחרת.

17 במלכות ישמעאל, א, עמ' 409-410.

במקום אחר ולא היה סיפק בידו לשמוע ידיעות על המתרחש באזור. הסיבה לנתק בהפצת הידיעות מוסכרת במקורות התלמודיים כ"שעת חרום". מקרה אחר הנדון בסוגיה הוא שהבעלים הקודמים נאלצו לברוח מהמקום "מחמת מרדין", אף שלא הייתה השעה שעת חרום.

בפרק מ של ספר המקח והממכר רב האי מסביר ש'מרדין' ו'חרום' הן שתי מילים בעלות משמעות זהה.¹⁸ לדבריו יש להבין את 'מרדין' כמילה פרסית שמשמעה הרג, או בלשוננו הערבית 'קתל' (ולא כפי שאפשר היה לחשוב שהכוונה בעברית במשמעות מרידות).¹⁹ ואילו 'חרום' היא מילה עברית (המופיעה כבר במשנה), שאותה הוא קושר עם הריגה, על ידי שמפנה אל הפסוק (ויקרא כז 29): "כָּל חָרֵם אֲשֶׁר יִחָרֵם מִן הָאָדָם לֹא יִפְדֶּה מוֹת יוֹמָת". ההבדל בין המקרים הוא ששעת חירום היא מצב שבו יש סכנת חיים לכל מי שנמצא באותו זמן באזור הנדון, ואילו הבורח מחמת מרדין נמצא במנוסה מפני שחושש לחייו באופן אישי.²⁰ מעניין לראות כיצד תיאר רב האי את שעת החירום. בספרו הוא כתב "שיהיה הבעלים הראשון נמצא במדינה ששרויה בשעת 'פְתָנָה' ויש בה חשש להרג".²¹ 'פתנה' בהקשר זה הוא מצב של מלחמת אזרחים וסכסוכים מקומיים. רב האי נמנע מלנקוט במילה מלחמה ('חרב' בערבית), וייתכן שהמחיש לקוראיו את הסוגיה התלמודית בעזרת האקטואליה המקומית. מהומות פורצות בין קבוצות שונות באוכלוסייה, ובעקבות כך אנשים נמלטים מבתיים מחשש לחייהם, וכך אין אפשרות לקבל ידיעות מדויקות מכיוון שהדרכים המקשרות בין המקומות בחזקת סכנה. לא ניתן לצפות מהבעלים שימחה ביד מי שפלש לשדהו ונהג בה דרך בעלות במשך תקופת זמן של שלוש שנים.²²

במקום אחר התייחס רב האי ישירות למצב הביטחוני של תקופתו. הדיון ההלכתי הוא בעניין מכירת נשק מידי יהודים לגויים. בבסיס הדיון עומדת ברייתא המובאת

18 המובאות מן המקור הערבי של ספר המקח והממכר, פרק מ, על פי כתב יד T-S Misc.28.226v.

19 וכדבריו (T-S Misc.28.226v): "ותפסיר מרדין אלקתל [פהו] הכדא בלגה אלפרס".

20 ובלשונו (T-S Misc.28.226v): "אן כאנת אלבלד האדיא וכאן אלמאלך אלאול נפסה הארב מן כשיה אלקתל", כלומר: שהארץ שוקטת והבעלים הראשון בורח מחשש מיתה".

21 ובלשונו (T-S Misc.28.226v): "אן יכון אלמאלך אלאול האצ'רא פי אלבלד אן כאן וקת פתנה יכשא פיהא אלקתל".

22 ראו עוד פירוש רב שריירא ורב האי גאון (ב"מ לוין, "פירוש רב שריירא ורב האי גאון ז"ל לבבא בתרא לו ע"בלז ע"א", גנזי קדם, ה [תרצ"ד], עמ' 19): "מסקינן בה, מחאה שלא בפניו הויא מחאה ולא צריך שיהא בעל הקרקע עם המחזיק במדינה אלא בשעת חירום בלבד כאשר אתה אומ' בלשון ישמע' וקת פתנה". והשוו לפירוש ר' ברוך הספרדי (שיטת הקדמונים, בבא בתרא לח ע"א): "ומשנתנו בשעת חירום. פירוש נפאק אל בלאד ותשייש אל ממאלך ואנקטאע אל טרק [=עזיבת הערים, ושיבוש המדינות וניתוק הדרכים]."

בתלמוד הבבלי (עבודה זרה טו ע"ב): "אין מוכרין להם לא זיין ולא כלי זיין... ואין מוכרין להן לא סדן ולא קולרין, ולא כבלים ולא שלשלאות של ברזל". רב האי מסווג את האיסור תחת הסעיף של מאמץ משפטי כללי הבא לצמצם את האפשרויות לביצוע מעשי עבריינות, זאת לצד הניסיון להגן על שלום הציבור. משום כך קבע את הדיון בסוגיה זו בפרק העשירי של ספר המקח, הדין בנושא "במה שאסור למכור לאנשים מסוימים".²³ רב האי הסביר:²⁴

האופן השלישי (שבפרק זה) הוא מה שיש חשש שיזיק. ומכך כל כלי הנשק, הקולרים, השרשראות והכבלים. וכל זה אסור למכרו לגויים מפני שהם ישתמשו בו לדברים אסורים, ויש חשש שהם יזיקו ויהרגו.

נאמן להסברו שמדובר במדיניות משפטית של הגנה על שלום הציבור ומניעת נזקים, פסק רב האי שאיסור זה אינו מכוון נגד גויים דווקא, ומשום כך הוסיף וכתב שהדברים אמורים אף ברוכש יהודי, כשיש חשש דומה, וכדבריו:²⁵

וכן, מי שהוא מישראל ונוקט בדרך הקלון והמרמה והסטייה אסור למכור לו כלי נשק, כמו שאמרו (עבודה זרה, טו ע"ב): "אמר ר' אמי בר אבא כדרך שאמרו אסור למכור לליסטים ישראל. היכי דאמי? אי דקאטיל – הינו גוי, אילא בשמוטא"²⁶ בעלמא, דזמן דעביד לאצולי נפשיה.

הצד השני של גישה זו הוא שיהיה מותר למכור נשק לגוי כאשר מדובר ברכש למטרות הגנה על הציבור, ואכן רב האי מצא לכך תימוכין בתלמוד, ופסק: "ומותר לנו למכור לשלטי הגויים אשר מגנים ושומרים עלינו, כמו שאמרו (שם): "הא

23 במקור הערבי: אלקול פי מא לא יג'וז יבאע לקום מכצוצין. המקור הערבי של פרק י לצד תרגומי ימי הביניים פורסם בידי שרגא אברמסון, "חמשה שערים מן ספר המקח והממכר לרב האי גאון (המקור הערבי ושלושה תרגומים)", ספר יובל לכבוד מורנו הגאון רבי יוסף דוב הלוי סולוביצ'יק, ירושלים וניו יורק, תשמ"ד, עמ' תתקמב-תתקנה.

24 כתב יד T-S F5.4b, וכן T-S F3.144a. במקור הערבי: "ואל צ'רב אל ג' מא יכ'שא צ'ררה פמנה גמיע אלה אלסלאח ואל אג'לאל ואל סלאסל ואל קיוד וגמיע דלך יחרם ביעה ללגוים לאנהם יסתעמלונה פי מא לא יג'וז ולאן אלצ'רר אל קתל יכשא מנהם".

25 שם. במקור הערבי: "וכדאך מן כאן מן יש' סאלך טריק אל עיארה ואל שטארה ואלנזאג'ה לא יג'וז יבאע < לה סלאח".

26 רש"י: "לסטים השומט ממון מיד בעליו ונמלט והולך, וכשרודפין אחריו נלחם ומציל עצמו ומאבד זה את ממונו". ובערוך ערך משמוטא כתב: "לא לסטים החשוד על הרציחה, אלא גולן בעלמא שעומד במקום צנוע ושומט הבגדים מבני אדם ובורח". ונראה שפירושו מתאים לדברי רב האי, שכן יש בו קלון, מרמה וסטייה.

הידאנא דקא מזבנין, אמר רב אשי: לפרסאי דמגני עלואן (תרגום: עכשיו שמוכרים, אמר רב אשי: לפרסים שמגינים עלינו)."

נשים לב שדברי רב האי נבדלים מהסוגיה התלמודית שעליה הוא מסתמך בשני עניינים, היקף ההיתר וקהל היער. לגבי היקף ההיתר, המימרא התלמודית התיירה למכור נשק לצורכי הגנה לגויים ללא מגבלה. רב האי מיקד את ההיתר וצמצמו למכירה לרשויות החוק, 'שליטי הגויים', ולא התיר מכירת נשק לאנשים פרטיים או מליציות מקומיות. נשוב ונידרש להבחנה זו בהמשך דברינו. העניין השני הוא שהסוגיה התלמודית עסקה בשלטון הגויים בזמנה ומקומה, שלטון הפרסיים הססאניים. סיבת ההיתר היא שהם נוהגים להגן על היהודים שבמקומם, ויגנו על יהודים בעזרת הנשק שאותו הם רוכשים. כדי להסתמך על היתר זה וליישמו לשלטון העבאסים בזמנו ומקומו צריך רב האי להניח שהשלטון המוסלמי מעוניין בהגנה על חיי היהודים, לא פחות מהשלטון הססאני של תקופת התלמוד. והנה, לא זו בלבד שרב האי מתיר למכור נשק למוסלמים, הוא מרחיב לדבר בשבח השלטון המוסלמי ויחסו הטוב ליהודים. רב האי כותב: "ואם הדבר כן בפרס – הרי המוסלמים הללו יותר חרדים לשלומנו ויותר שומרים עלינו".²⁷

נתון זה ביחס לשלטונות המוסלמים מפתיע במידת מה, ובפרט לאור הנתונים שהציג גיל על אודות רדיפות שעברו על היהודים בבגדאד בתקופה זו. יש לזכור שטקסט הלכתי זה נועד לשימוש פנים-יהודי, ובהקשר של משפט עברי ולכן משמש מקור אמין. אין מקום לחשוד בו שנכתב תחת לחץ חיצוני או צנזורה. כיצד נפרנס אפוא את התמונה העולה מהמקורות ההיסטוריוגרפים המוסלמים והגניזה, תמונה של "פגיעות קשות באוכלוסייה של בני החסות, וביהודים בעיקר", כפי שציין גיל, לבין דברי רב האי המשבח את השלטון המוסלמי החדר לגורל היהודים? ייתכן שהאי גאון הבחין בין פרעות והתנכלויות מצד מליציות מקומיות לבין ההגנה שניסה לספק השלטון המרכזי (בהצלחה מוגבלת). משום כך הוא צמצם את היתר המכירה התלמודי ל"שליטי הגויים", ולא למליציות או לבודדים. אפשר עוד שהיהודים שחיו בבגדאד חשו מוגנים באופן כללי, וראו בפרעות עניינים ספורדיים, המתרחשים לעתים רחוקות, או שראו עצמם נפגעים יחד עם שכניהם (ולא כמאורעות המכוונים כלפי יהודים דווקא).

העדות ההיסטורית שמספקת ספרות ההלכה במקרה זה עולה בקנה אחד עם העדויות העולות מספרות השו"ת. היחס החיובי כלפי מערכת השלטון המוסלמית בבגדאד בא לידי ביטוי בתשובת רב האי, שבה הביע את אמונו במערכת הצדק של

27 שם. במקור הערבי: "ואדא כאן דלך פי אל פרס פהאולי אל מסלמן אכתר אשפאקא עלינא ואכתר חראסה לנא".

בגדאד, לעומת מקומות אחרים ברחבי הח'ליפות שבהם מצויה מערכת ברמה נמוכה יותר, ובכפרים המערכת מושחתת.²⁸ הרגשת הביטחון האישי עולה גם מתשובה אחרת שבה המשיב מספר²⁹ שהסוחרים בשוקי בגדאד חשים מוגנים. הוא מציין ששוק המשי, שוק החלפנים ושוק הבשמים מוקפים חומות, ומוצבים בהם שומרים בשעות הלילה ובעלי החנויות אינם מפחדים.

ספרות ההלכה מאזנת מעט את הרושם הקשה של התקופה העולה מהספרות ההיסטוריוגרפית וממסמכי הגניזה. גיל בחושיו המחודדים הרגיש בחוסר האיוון, והסב את תשומת לב החוקר לכך שאלברדאני במכתבו לעיל אינו חושש לשוב לבגדאד. בצירוף המקורות הנוספים שהעלנו ניתן להבין מדוע.

הדיון ההלכתי של רב האי בסוגיית הסחר בנשק על ידי יהודים מעלה עניין היסטורי נוסף. יש לתהות אם מדובר בדיון ברמה התאורטית גרידא או שמציאות ממשית משתקפת בו (מעבר להרגשת הביטחון של המחבר). כלומר, האם יהודים בשלהי המאה העשירית וראשית המאה היא סחרו בנשק עם מוסלמים. ובכן, רב האי מדגיש במקומות מספר בספרו שאין הוא דן בהלכות שאינן נוהגות בזמנו. כך, בפרק ד הוא מעיר:³⁰ "ויש על הדרך הזה כמה עניינים, אלא לפי שאין אנו צריכין

28 תשובות הגאונים – הרכבי (אברהם אליהו הרכבי [מהדיר], זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, מחברת רביעית, ברלין תרמ"ז), סימן רעח: "כי המדינה הזאת שאנו עכשו בתוכה והיא בגדאד אין מקבלין בערכאות שלגוים אלא עדים פקחים וגדולים ועשירים שלא עלה עליהן גזל ולא דברי שקר ולא דברי שוא ושמצויינין בדתם ונקראין אלמדלין (אנשי דק). כגון אלו אם העירו על שטר מחר או הלואה וסידרו את העדות בערכאות שלהן וקיבלן השופט שלהן אף אנו נמי דנין באותו שטר וכשר הוא אצלנו. וכן מנהגנו עכשו מעשים בכל יום. והמדינות האחרות הגדולות שבכבל יש בהן מי שעדיי הגוים המוצבין לעדות כך הן מצויינין בדתן ומרבין להזהר בדבר שוא וכל שכן מדברי שקר... ויש מקומות וכפרים ומרחקים שאינן כך אלא שקרנות וכזבנות ידועה בהן וגומלין הן ונהנין מעדיותיהן".

29 ירמיאל ברודי, כרמיאל כהן ויהודה צבי שטמפפר, אוצר הגאונים החדש למסכת בבא מציעא, ירושלים תשע"ב, סימן תקא, עמ' 298, על פי כתב היד (ששון 593): "יש שוקים שעליהם חומות וסביבותיהן בתים, ויש בהם שומרים שמגיפים את השערים, ומעמידים עבדים, ושומרים בלילה, כגון שוק המשי של בגדאד ושוק החלפנים ושוק הבשמים. ולא נהוג שפוחדים שם בעלי החנויות (במקור הארמי המשובץ ערבית יהודית: אית שוקי דאית עליהן חומות וסביבותיהן בתים ויש בהן שומר' דאגפין דשי ומקמין עברי ונטרין בלילה, כואת שוקי דכואזי דבגדאד ושוקי דצירפי ושוקא דבוסמאני, ולא נהיגין דביתן התם בעלי חנויות)". לדעת אסף (שמחה אסף, 'תשובות מרב שרירא (ורב האי?) לבני פאס', גנוי קדם ה (תרצ"ד), עמ' 108-110), זוהי תשובת רב שרירא (ואולי גם רב האי), אבל הוכחותיו אינן חזקות.

30 הרב מיכל יהודה ליפקוביץ (מהדיר), ספר המקח והממכר לרבינו האי גאון זצ"ל בנו של רב שרירא גאון זצ"ל, בני ברק תשנ"ד, שער ד, הדרך נח, עמ' נא. זהו תרגומו של ר"י אלברצלוני.

בזה הדור אין עלינו להאריך". ובפרק יח כתב: "ולא באתי לפרש תורת זה הממכר לצורך זו השעה, לפי שאינה אלא בזמן שישראל שרויין על אדמתן, כדגרסינן (ערכין כט ע"א): אין עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג, שנאמר (ויקרא כה, 40): 'עד שנת היובל יעבוד עמך'. ואין שדה אחוזה נוהגת אלא בזמן שהיובל נוהג". בכך הלך בדרך שהתווה חותנו, רב שמואל בן חפני גאון, אשר הזכיר במבוא לספרו בדיני המכר את דין בתי ערי חומה, וצייין: "ולסוגי מכר אלו יש פירושים נרחבים וענפים מרובים שלא נעסק בהזכרתם וגם לא בהזכרת הדרכים של מכירת עבד עברי ואמה עבריייה וכל המצוות הדומות להן שאינן נוהגות בזמן הגלות".³¹ מסתבר אפוא שרב האי דן במציאות ממשית שבה סחרו יהודים בנשק. האיגרות בגניזה המלמדות על יהודים המספקים נשק לחיילים מוסלמים הגיעו לידינו רק מהמאה הי"ב.³² ציינתי בפתיחה למאמר זה שהדיון צריך להתבסס על המקור הערבי של ספרות ההלכה. הסיבה לכך היא שלא ניתן לסמוך על התרגומים מימי הביניים.³³ החיבור נועד במקורו להורות הלכה למעשה, ומשום כך היה חיבור רלוונטי לחכמי המשפט העברי של התקופה. לא ייפלא אפוא שהמתרגמים שתרגמו בימי הביניים את החיבור לעברית השמיטו את התבטאותו של רב האי על אודות ההגנה המוסלמית, וניסחו את המשפט מחדש באופן כללי. כך תרגם ר' יצחק בן ראובן הברצלוני:³⁴ "אבל למכור כל אלו שאמרנו, למלכים שהן קונים לשמירתם ולשמירתנו מותר". כך תרגם גם המתרגם האנונימי שבכ"י ברלין:³⁵ "אבל לגויים ששומרים אותנו מותר... וכגון פרס או אומה אחרת ששומרת אותנו מוכרין להן". מתרגם כ"י אוקספורד נאמן בדרך כלל למקור עד כדי תרגום מילולי, אף הוא השמיט את היישום בארצות המוסלמים, וכתב:³⁶ "ויכשרו כל אילו לשלטוני הגוים השומרים והנוטרים... ואם כן אמרו בפרסיים קל וחומר באילו שחולין³⁷ עלינו ושומרים עלינו יותר".

31 על פי כתב יד T-S 13Fa2.1a. במקור הערבי: "ולהרה אלביוע שרוחן ואסעה ופרוע כתירה לם נערץ' להכרהה ולא להכר אוצאף ביע עבד עברי ואמה עבריה ומא אןשבהמא ממא קד סקט פרצ'ה ענא פי אלגלות".

32 ראו: שלמה רב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן, ספר הודו, ב: מצ'מון נגיד ארץ תימן וסחר הודו – תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תשע"א, עמ' 8, ושם הערה 24.

33 אני מקווה לפרסם בקרוב מהדורה מוערת של ספר המקח עם המקור הערבי ותרגום עברי חדש, יחד עם ידידי הרב משה גרוס.

34 המקח והממכר, מהדוקת ליפקוביץ, עמ' קלט.

35 ברלין, ספריית המדינה Ms.or.quart.685 f. 105a.

36 אוקספורד, ספריית הבודליאנה 299 f. 14b Opp. 299.

37 כך בכתב היד, וצ"ל "שחומלין".

מס הקרקעות

סעיפים 172-173 בספרו של גיל 'במלכות ישמעאל' מוקדשים לענייני המס. נוסף למס הגולגולת הוטל על בני החסות מס קרקעות. המונח 'כרנא' ששימש אצל הפרסים לציין מס גולגולת הפך אצל המוסלמים ל'ח'ראג', וציין מס קרקעות. על פי מקורות מוסלמים ומחקרים מודרניים, גיל מציין שהפרסים גבו תחילה מס קרקעות לפי שיעור היבול (שיטה המכונה במקורות המוסלמים 'מְאָסַמְה'), ולקראת סוף המאה החמישית עברו לשיטת גבייה לפי מדידת הקרקע (המכונה 'מסאחה'). בראשית שלטון האסלאם קבע עמר שהמס ייגבה לפי סוגי הגידולים, ובראשית שלטון העבאסים גבו לפי סוגי הגידולים ושיעורם (מ-25 אחוזים לתבואות קיץ ועד 40 אחוזים מיבול החיטים והשעורים), אך ניתן היה לבחור במסלול המסאחה, לפי העדפת בעל הקרקע.

מידע נוסף על אופן גביית מס הקרקעות מצוי בספר המקח והממכר לרב האי. נדון תחילה במקורות התלמודיים כדי להבין את משמעות דברי רב האי. בבסיס הדיון ההלכתי עומדת המשנה במסכת קידושין (פרק א משנה ה), המונה שלוש דרכים להעברת בעלות על קרקעות: "נכסים שיש להם אחריות נקנין בכסף ובשטר ובחזקה". אנו נתמקד באפשרות השנייה, שהיא קניין באמצעות שטר. משמעו שהבעלים יכולים לכתוב במסמך שהם מעבירים את הבעלות על אדמתם לאדם אחר, ובמסירתו עוברת הבעלות לאדם זה. הגמרא שדנה באפשרות זו מביאה דעה המצמצמת את חלות הדין שבמשנה למקרה של מתן מתנה בלבד, ומוציאה מכלל זה מקרה של מכר רגיל. לפי זה, אדם המעוניין להעביר את הבעלות על שדהו במתנה לאדם אחר יכול לכתוב שטר ולתת לו, ובכך יעבור השדה לבעלות המקבל, אולם במקרה של מכירה לא יעבור השדה בעלות בנתינת השטר עד שתשולם התמורה. כך מובאים הדברים בגמרא (בבלי, קידושין כו ע"א): "אמר שמואל: לא שנו אלא בשטר מתנה, אבל במכר – לא קנה עד שיתן לו דמים". האמורא רב המנונא מקשה על דברי שמואל אלו ממקור תנאי, המיישם את הדין באופן רחב, כך שניתן למכור (וגם ליתן במתנה) שדה בכתיבת שטר ומסירתו: "מתיב רב המנונא: בשטר כיצד? כתב לו על הנייר או על החרס אף על פי שאין בהם שוה פרוטה שדי מכורה לך, שדי נתונה לך – הרי זו מכורה ונתונה". רב המנונא מציע גם פתרון לקושי שהעלה: "הוא מותיב לה, והוא מפרק לה: במוכר שדהו מפני רעתה".

כלומר, באופן רגיל לא ניתן לקנות שדה על ידי שטר, כפי שהסביר שמואל, אולם הברייתא עוסקת במקרה יוצא דופן, והוא שהבעלים מוכרים את השדה "מפני רעתה". ההסבר המקובל הוא שהשדה נותן יכול דל והוא אינו מעוניין להחזיקו,

או שהוא מרוחק ממקום מושבו³⁸ ומשום כך הוא מעדיף להעביר את הבעלות עליו מיידית, עם נתינת השטר, וימתין בסבלנות לקבלת הכסף בעתיד.

לאחר מכן מובאים בגמרא דברי רב אשי: "רב אשי אמר: במתנה ביקש ליתנה לו, ולאמה כתב לו לשון מכר? כדי ליפות את כוחו". לא ברור מדוע שובצו בסוגיה דברי רב אשי תיכף בסמוך לדברי רב המנונא, ומה היחס בין המימרות. היו ממפרשי התלמוד שהסבירו שרב אשי מציע פתרון חלופי לסתירה שהעלה רב המנונא. כך לדוגמה רש"י כותב "הך מתני' (=הברייתא שהביא רב המנונא) בנותן מתנה מיירי וכולה חדא היא, ולא' או' – או' קתני, אלא כך וכך כתב לו: 'שדי מכורה ונתונה לך', לייפות את כחו שאם יגבנה בעל חוב של נותן ממנו ישוב עליו לתבוע ממנו דמים המפורשים". לפי הסבר זה, הברייתא עוסקת כולה במתנה ואין אפשרות למכור שדה בשטר אפילו מפני רעתה. בשטר נקט המוכר לשון מכר כדי לחזק את זכות הבעלות של המקבל כנגד נושים של נותן המתנה.

רב האי גאון מציע הסבר אחר. הוא דן בסוגיה זו בספר המקח והממכר, פרק יג, ומצרף עדות היסטורית, אלא שזו נשמטה או שונתה בחלק מהתרגומים מימי הביניים. במקור הערבי של ספר המקח והממכר מובא הסברו של רב האי בשני מקומות. כשעסק רב האי בסוגיה מקבילה³⁹ הסביר שקיימים שני מניעים שונים למכירת שדה מפני רעתה, וכתב:⁴⁰ "והיינו שימכור דבר מה בשל מום שיש בו או משום שנגרם לו הפסד מחמתו, וכדומה". כלומר, יש שני סוגים של "מפני רעתה", פגם בשדה שמעלה יכולים דלים, ופגם חיצוני שאינו תלוי במצב השדה, אבל גורם הפסד לבעליו.⁴¹ בדיון על קניין בשטר כתב רב האי:⁴²

כלומר, מי שנגרם לו נזק בהשארת דבר מה בבעלותו הרי יעדיף ליתנו במתנה, ולא יקנה ממנו אלא בכתיבת שטר כדי לאפשר את החזרתה במקרה של אחריות.⁴³

38 ראו רשב"ם, בבא בתרא קסח ע"א: "מפני רעתה – מום גדול שבה או רחוקה ממנו".

39 בבא מציעא עז ע"ב, שם אדם היה להוט למכור נכס, וקיבל חלק מן התמורה.

40 כ"י T-S Ar.49.135b. במקור הערבי: "נפחו און יביע שיא לרודא'תוה' או לצ'יר ילחקה מן קבלה פמא כאן כודלך".

41 כעין זה פירש גם רבנו גרשום (ערכין כז ע"א): "מפני שהיה מס שלה מרובה או לפי שהיציאה היתה יתירה על השבח" (והשווה לפירושו בבבא בתרא נא ע"א, ושם קסח ע"א).

42 דברי האי גאון השתמרו בשלושה קטעי גניזה. כ"י T-S Ar.52.254 P1b, דף 1 ע"ב; MS. ENA 2646.12; Heb. d. 32/E fol. 25a. במקור הערבי: "יעני אלדי יסתצ'ר בבקיא שי פי מלכה יכתאר אן יתבה ולא יקני מנה אלא באן תכתב לה ביעא ליגב לה אלרגוע באלדרך".

43 בתשובה (ספר הנר לבבא בתרא מ ע"ב; גאוניקא, עמ' 211) ביאר רב האי: "וכי היכי דזביני דשדה מפני רעתה שאני משאר זביני דעלמא, משום דמוכחא מילתא בהאיי מוכר שהוא

רב האי סבור שרב אשי האומר "במתנה ביקש ליתנה לו" משלים את דברי רב המנונא האומר "במוכר שדהו מפני רעתה", אף שנדמה כאילו האחד מדבר על מתנה והשני על מכירה. לדבריו, המוכר להוט להיפטר מן השדה, מפני שהוא מיסב לו הפסדים. במקרה כזה הוא מוכן לתת אותו במתנה, וכתב שטר כנהוג במכירה, כדי להבטיח פיצוי למקבל במקרה שנושים קודמים של הבעלים יוציאו אותו מיד המקבל. מקרה זה נראה לרב האי מוזר, ולכן הוא מוסיף עדות אישית, וכותב: "כמו שהנה אנו רואים אנשים רבים שיש להם שדה שאינה מוציאה כדי שיעור המס, והריהם מתאמצים להוציאה מבעלותם".⁴⁴

הרי לנו עדות אישית של רב האי, שלפיה מס הקרקעות מרושש רבים ממכריו והם מבקשים ליתנה במתנה כדי למנוע נזק נוסף. ברור שמדובר בגביית מס לפי שטח הקרקע ולא לפי שיעור היכול, שאם לא כן בעל השדה היה יכול לשמר אותה כשדה בור עד יעבור זעם, כך הוא אמנם לא היה מרוויח אך גם לא מפסיד. ברור עוד שמדובר בשיעורי מס גבוהים, שאם לא כן לא היה ממהר כל כך להיפטר מרכושו. ברור עוד שלא ניתנה בידי הנישום הבחירה באיזו שיטת מס הוא רוצה לדבוק. שאם לא כן, בעל השדה לא היה יכול להמשיך ולהחזיק בשדה במסלול של תשלום לפי יבול. גובה המס בפועל הפך את העבודה החקלאית להיות לא רווחית בעליל, ורק העברת הבעלות לאדם אחר הייתה מצילה את הבעלים. אולם, כנראה שמעטים היו אלו שהסכימו להיכנס במקום הבעלים בנטל עול המס.

גם במקרה זה, הושמטו ההתייחסויות ההיסטוריות או שונו בידי המתרגמים בימי הביניים. הדברים בתרגום הנפוץ, תרגומו של ר"י אלברצלוני:⁴⁵

הדרך השניה שהשטר קונה לבדו, כגון שמכר שדהו מפני רעתה וכתב לו את השטר – קנה מיד בנתינת השטר לבדו ואע"פ שלא נתן לו את הדמים והוו להו אותן דמים כאלו הן עליו בחוב.
או כגון שנתן לו במתנה, כדגר' (קידושין כו ע"א): "בשטר כיצד? כתב לו על הנייר או על החרס אע"פ שאין בו שוה פרוטה שדי מכורה לך שדי נתונה לך במתנה הרי זו מכורה ונתונה". ואסקינן "במוכר שדהו מפני רעתה" ואמר רב אשי "במתנה בקש ליתנה לו ולמה כתב לו לשון מכר כדי ליפות את כחו".
אלו ב' הדרכים שהשטר קונה לבדו.

רוצה להנצל ממנה, ובעין יפה קא מזבין".

44 במקור הערבי: "כמא הורא נרא כתירא ממן להם ציאע לא תפי בכראגהא יגתהדון פי אכראגהא מן אמלאכהם".

45 המקח והממכר, מהר' ליפקוביץ, עמ' קסח.

בתרגום זה של אלברצ'וני אין רמז לעדותו של רב האי. גם בתרגום השני, שהיה מוכר בימי הביניים, תרגום כ"י ברלין, בא העניין בקצרה.⁴⁶ לאחר המובאה התלמודית, מצוי הסבר בזה הלשון: "יתכן שאין יכול לעמוד במס השדה ומבקש ליתנה לאחר וכגון זה הוא מוכר שדהו מפני רעתה". כאן יש אזכור למס השדה, ותו לא. תרגום כ"י אוקספורד שמר על המידע, וכתב:⁴⁷

פירוש, המצטער כאדם שיש לו קרק' נותן עליהן מס ולא עלה פירותיו לשכר המס ובעלין מצטערין על זה ולפיכך אם בא לתת במתנה כותב על עצמו שטר מכירה שיקבלנה הלה ברצון ויחשב שאם יערערו עליה על זה לפצות וזה מעשים בכל יום בבני אדם שיש להן קרקע הרבה ובשביל המס כדי להקל מעליהן משתדלים להוציא לאחרים.

נמצאנו למדים שעדויות המצויות בספרות ההלכה יכולות לסייע בידי ההיסטוריון להשלים את ידיעותיו במקום שהמסמכים, האיגרות שבגניזה, כמו גם הספרות המוסלמית, מספקים תמונה חלקית. יש לקוות שקטעים נוספים מספרות זו יתפרסמו בקרוב ויהיו נגישים לחוקרים.

46 דף 110 ע"א.

47 דף 20 ע"א.